

הרב גרשון פטנקין - ר"מ במכון

טעות בברכות

ראשי פרקים

- א. קושי ברמב"ם - טעות בחתימת הברכה
- ב. קושי בראבי"ה - טעות בספירת העומר
- ג. בתר עיקר הברכה או בתר החתימה
- ד. מהות הברכה - צד השבח שבו או צד המתיר שבו
- ה. ברכות ק"ש - גם מתירות את המצה
- ו. לרמב"ם - צד המתיר עיקר
- ז. לראבי"ה - הספירה היא חלק מן הברכה

א. קושי ברמב"ם - טעות בחתימת הברכה

נפסק בשו"ע (סי' רט, סעי' א):

לקח כוס של שכר או של מים ופתח ואמר ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם על דעת לומר שהכל וטעה ואמר בפה"ג אין מחזירין אותו מפני שבשעה שהזכיר שם ומלכות שהם עיקר הברכה לא נתכוין אלא לברכה הראוי לאותו המין.

הלכה זאת נובעת מדברי הרמב"ם בהל' ברכות (פרק ח, הלכה יא) וז"ל:

לקח כוס של שכר בידו והתחיל הברכה על מנת לומר שהכל וטעה ואמר בורא פרי הגפן אין מחזירין אותו. וכן אם היו לפניו פירות הארץ והתחיל הברכה על מנת לומר בורא פרי האדמה וטעה ואמר בורא פרי העץ אין מחזירין אותו. וכן אם היה לפניו תבשיל של דגן ופתח על מנת לומר בורא מיני מזונות וטעה ואמר המוציא יצא. מפני שבשעה שהזכיר את השם

והמלכות שהן עיקר הברכה לא נתכוון אלא לברכה הראויה לאותו המין.
והואיל ולא היה בעיקר הברכה טעות אע"פ שטעה בסופה יצא ואין
מחזירין אותו עכ"ל.

דברים אלו של הרמב"ם נראים תמוהים שהרי סו"ס המברך הוציא שקר מפיו,
ומאי אכפת לך שבאמירת שם ומלכות כיוון כהוגן, וכן השיג הראב"ד שם: כל מה
שכתב באלו העניינים הכל הבל, שאין הולכין אלא אחר הפירוש שהוציא בפיו עכ"ל.

ובאמת הכסף משנה (הלכות ק"ש פרק א, הלכה ח) מביא תשובה של הרמב"ם
לחכמי לונל שהדברים אמורים בשכר היוצא מן הגפן (שברכתו בפה"ג), אבל
הכס"מ שולל תשובה זאת מכמה טעמים עיי"ש, ולכן מוסיף מקרה של מים בשו"ע -
לקח כוס של שכר או של מים - כדי לאפוקי מתשובה זאת של חכמי לונל וכמ"ש
במג"א (ס"ק א). למרות שהלכה זאת נדחתה ע"י רוב הפוסקים וכמ"ש במשנה
ברורה (שם ס"ק א), עלינו לנסות ולהבין את דברי הרמב"ם, וממילא את פסקו של
המחבר.

ב. קושי בראב"ה - טעות בספירת העומר

מצאנו עוד שיטה בראשונים שהולך בדרכו של הרמב"ם הני"ל, וכמו כן נפסק בשו"ע
(סי' תפט, סעי' ו) לענין מצות ספירת העומר:

אם פתח ואמר ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אדעתא דלימא היום
ארבעה, שהוא סבור שהם ארבעה, ונזכר וסיים בחמישה והם חמשה, או
איפכא שהם ארבעה, ופתח אדעתא דלימא ארבעה **וטעה וסיים בחמשה,**
אינו חוזר ומברך.¹

¹ נראה ברור מדברי ראב"ה עמ"ס פסחים סי' תקכו שהכוונה כאן היא שאינו חוזר ומברך וסופר.
מיהו יש לציין דברי הט"ז בס"ק ט שמבין שכל הדיון הוא אך ורק מסביב לברכה ולא לספירה, עיי' בביאור הלכה שם ד"ה או איפכא.

הלכה זאת נובעת מדברי הראב"י מובאים במרדכי סוף פרק ב' דמגילה. גם כאן רוב הפוסקים חולקים על דברים אלו שהרי סו"ס בפיו ספר יום לא נכון, וכמ"ש במשני"ב (ס"ק לב). ובכן, איך ניתן להבין את דברי הרמב"ם והראב"י?

ג. בתר עיקר הברכה או בתר החתימה

המקור להלכות הני"ל הוא הסוגיא במסכת ברכות (יב, א):

היכא דקא נקיט כסא דשכרא בידיה וקסבר דחמרא הוא, ופתח וברך אדעתא דחמרא וסיים בדשכרא, מאי? בתר עיקר ברכה אזלינן או בתר חתימה אזלינן.

נחלקו הראשונים בהבנת המקרה שעליו דנה הגמרא, והוא עפ"י ב' גירסאות. לפי גירסת רש"י, והיא הגירסא המופיעה אצלנו – פתח וברך **אדעתא** דחמרא – האדם בתחלת ברכתו אמר בכוונה לסיים בפה"ג, ורק כשהגיע למלך העולם נזכר שהוא שיכרא ואמר שהכל. ועי"ז שואלת הגמ' אי בתר עיקר ברכה אזלינן (רש"י) – ועיקר ברכה אדעתא דיין נאמרה והוי כמו שסיים ביין, ואין ברכת היין מוציאה ידי ברכת שכר, שאין השכר מן הגפן) או בתר חתימה אזלינן והרי סיים כהוגן ויצא. לעומת זאת, גירסת הרי"ף היא: "פתח בדחמרא וסיים בְּדְשִׁיכְרָא" – כלומר, ששאלת הגמ' מתמקדת כולה בחתימה, וכמו שמפורש בתלמידי רבינו יונה (ו, א בדפי הרי"ף ד"ה והרמב"ם).² האדם בירך בורא פרי הגפן במחשבה שיש לפניו יין, ותוך כדי דיבור תיקן את עצמו ואמר שהכל נהיה בדברו, ועי"ז שואלת הגמ' אם אמירת בפה"ג מקלקלת את הברכה או לא. עכ"פ ברור שהרמב"ם גורס כרש"י, דהיינו שהגמרא מציבה כוונה בעיקר הברכה (שם ומלכות) מול חתימת הברכה, וכלשונו בהל' ברכות: "לקח כוס של שכר בידו והתחיל הברכה **על מנת** לומר שהכל...".

² נראה שנפלה טעות סופר בדבריהם, ואולי במקום רמב"ם צ"ל רמב"ן, עיין בסמוך. ועיין בכסף משנה בהל' קריאת שמע (פ"א, ה"ח) שגם מקשה על זיהוי הרמב"ם כבעל שיטה זאת.

אלא שלפי פשטות הסוגיא (אולי רש"י), שאלת הגמ' היא אם כוונה מוטעית בשעת אמירת עיקר הברכה מקלקלת את הברכה למרות שחתם כהוגן, אבל לא עלה על דעת הגמ' שכוונה נכונה בעיקר הברכה יכולה להציל את הברכה למרות שחתם שלא כהוגן. אבל הרמב"ם מבין ששאלת הגמ' הולכת לבי' הכיוונים בשווה: יתכן שאם בתר עיקר ברכה אזלינן, אז הוא גם יכל להתגבר על חתימה שלא כהוגן.³

ד. מהות הברכה - צד השבח שבו או צד המתיר שבו

בביאור הספק של הגמרא אליבא דגירסת רמב"ם ורש"י, יש להקדים שמתוך הסוגיא בריש פרק כיצד מברכין (ברכות לה, א) מבואר ב' מקורות שונים לתקנת ברכת הנהנין: א) קודש הילולים לה' - מלמד שטעונים ברכה לפנייהם ולאחריהם, ב) סברא - אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה. אע"פ שהגמרא שם לכאורה דוחה את הלימוד מקודש הילולים לה', מצאנו שהר"ף שם מביא להלכה את ב' הלימודים. על כן נראה שבברכות הנהנין קיימים ב' עניינים: מצד אחד הוא שבח לה' על האוכל שניתן לנו ליהנות ממנו, ומצד שני הוא מתיר את האוכל כדי שלא יהיה בגדר גזילה, וכמ"ש בסוגיא שם - כל הנהנה מן העוה"ז בלא ברכה, מעל. נראה לומר שבי' עניינים אלו מתמקדים על חלקים שונים של נוסח הברכה. עיקר הברכה (שם ומלכות) בא להכיר בריבונותו של ה' על כל העולם והוא החלק ה"מתיר" של הברכה, בעוד שחתימת הברכה המצביעה על האוכל הספיצפי היא באה להביע שבח לה' על האוכל שניתן לנו בהשגחתו עלינו. לפי"ז אפשר לומר שהספק של הגמ' (יב, א) - בתר עיקר ברכה אזלינן - היא שאלה הנוגעת למהות ברכת הנהנין - מהו עיקר המרכיב: צד השבח שבו או צד המתיר שבו, וממילא יהיה נפק"מ לענין טעות.

ה. ברכות ק"ש - גם מתירות את המצוה

הגמ' שם מנסה לפשט את הבעיה מהלי' ברכות ק"ש:

³ עיין בכס"מ (ק"ש פ"א, ה"ח) שמשער שלרמב"ם היה גירסא אחרת מגירסתו של רש"י לענין עצם המקרה של הספק - נקיט כסא דשיכרא בידיה, פתח ובריק אדעתא דשיכרא וסיים בדחמרא, מאי.

ת"ש שחרית, פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים לא יצא. פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור יצא... כללו של דבר הכל הולך אחר החתום, ע"כ.

לבסוף הגמ' דוחה את הראיה :

שאני התם דקאמר ברוך יוצר המאורות. הניחא לרב דאמר כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה, שפיר (הרי ברכת יוצר המאורות היא ברכה שלימה כשלעצמה), אלא לר' יוחנן דאמר כל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה, מאי איכא למימר! אלא כיון דאמר רבה בר עולא כדי להזכיר מדת יום בלילה ומידת לילה ביום כי קאמר ברכה ומלכות מעיקרא, אתרוייהו קאמר. ע"כ.

בסוף הסוגיא הגמ' נשארת בבעיא דלא איפשיטא. לפי הצעתינו לעיל בהבנת ספיקה של הגמרא, קשה טובא איך הגמרא יכולה להביא ראיה מברכת ק"ש שהיא ברכת השבח, כדי ללמד על שאלתה בברכת הנהנין? והא ראיה שניתן לחלק ביניהם – הרי הרמב"ם לענין השאלה בברכת נהנין פוסק בתר עיקר ברכה אזלינן, ולענין ברכות ק"ש פוסק (הל' ק"ש פ"א, ה"ח) שכל הברכות הולכות אחר חתימתן.⁴ לכן נראה לומר שלברכות ק"ש, בנוסף לפן של ברכות השבח, יש להם גם הפן של ברכות המצוות שהרי סו"ס הם שייכים למצוות ק"ש.⁵ והרי לענין ברכות המצוות כבר אמר הגרי"ד סולוביצ'יק זצ"ל⁶ עפ"י הירושלמי (ברכות ריש פרק ו') הלומדת ברכות המצוות מברכות התורה, שסביר להניח שכשם שברכות התורה מתירים את לימוד

⁴ עיין בלחם משנה הל' ברכות (פ"ח, ה"יא) שמקשה סתירה בין דברי הרמב"ם בהל' ברכות לדבריו בהל' ק"ש, ועיין להלן בדברינו סוף אות ו'.

⁵ עיין בחידושי המאירי עמ"ס ברכות (יא, ב ד"ה והרי למדת) שכותב שברכות ק"ש מתפקדים גם כברכות המצוות, וז"ל: מאחר שנתקנו, יסודם לפני שמע והפקיעו בהם מלברך אשר קדשנו וצונו לקרוא את שמע.

⁶ מובא בשמו בספר "מבית מדרשו של הרב" (תשל"ג), הל' קריאת התורה, עמ' יא-יב.

התורה,⁷ כמו כן ברכות המצוות **מתירים** את ביצוע המצוה.⁸ אי"כ יש מקום לגמי להביא ראיה מברכות קייש לברכת הנהנין, שהרי בשניהם יש גם צד המתיר (עיקר הברכה) וגם צד השבח (החתימה).

ו. לרמב"ם - צד המתיר עיקר

כבר הזכרנו שהסוגיא בברכות (יב, א) איננה מגיעה למסקנה ונשארת בבעיה דלא אפשרי. ונחלקו הראשונים, מה יעשה אדם במצב כזה (פתח אדעתא דחמרא וסיים בדשיכרא). הרי"ף פוסק שמכיון שהוא ספק דרבנן, אזלינן לקולא ואינו חוזר ומברך, בעוד שהרי"י בתוספות שם פוסק לחומרא שחוזר ומברך. לכאורה צודק הרי"ף, וא"כ מהי סברת הרי"י? מסביר רעק"א בגליון השי"ס שם שא"א לאמר כאן ספק ברכות להקל משום שסו"ס אסור לאכול בלא ברכה ודאית. בניאור מח' זאת שמעתי ממו"ר הגר"מ הרשלר זצ"ל שנחלקים הרי"ף והרי"י בשאלה מהו עיקר ענין ברכת הנהנין. הרי"ף סובר שהעיקר הוא צד השבח שבו, וממילא הוא כפוף לתנאים הרגילים של ברכות – ספק ברכות להקל, בעוד שהרי"י סובר שהעיקר הוא צד המתיר וממילא אי"א לאכול בלי ברכה ודאית.⁹ לעומת רוב הראשונים פוסק הרמב"ם בהלי ברכות שבתר עיקר ברכה אזלינן. אי"כ יש להקשות עליו, מאחר שהגמי נשארת בבעיה דלא אפשרי, מנין לו להחליט כצד אחד של הספק? מסביר בעל מגדל עוז שם, מכיון שהגמי דחתה את הראיה מקייש בלשון "הניחא לרב שפיר, אלא לרי יוחנן מאי איכא למימר", למד הרמב"ם שפשטות הגמי חותרת לסברת בתר עיקר ברכה אזלינן. נמצא לפי הרמב"ם שעיקר המרכיב של הברכה הוא **הצד המתיר שבו**, והוא הקובע **אפילו נגד חתימה לא נכונה**, וכן נפסק בשו"ע. לענין

⁷ עיין משנה ברורה, ס"י מז, ס"ק ב.

⁸ סמך לרעיון זה נמצא בלשונו של הרמב"ם בהלי ברכות (פ"א, הל' ב-ג): ומדברי סופרים לברך על כל מאכל תחילה ואח"כ יהנה ממנו (כלומר, שהברכה מתירה את האכילה, וכמ"ש בסמוך "וכל הנהנה בלא ברכה מעלי"). **וכשם** שמברכים על ההנייה, כך מברכין על כל מצוה ומצוה ואח"כ יעשה אותה... כלומר, רמב"ם משווה ברכות המצוות לברכות הנהנין בזאת שגם ברכות המצוות הם בגדר מתיר.

⁹ נמצא שהמחלוקת בין הרי"ף והרי"י היא היא ב' צדדי הספק של הגמי אליבא דגירסת רמב"ם ורש"י. לפי גירסת הרי"ף צריכים להסביר את ספיקה של הגמי באופן אחר.

קביעת הרמב"ם בהל' ק"ש ש"יכל הברכות הולכות אחר חתימתן," כבר הסביר בכסף משנה שם שהיא איננה קביעה כללית אלא כפופה לבי התנאים הנזכרים בסוגיא: אמירת ברכת סיום כהוגן (ברוך יוצר המאורות) וכן שהברכה ומלכות מעיקרא אתרויחו (לילה ויום) קאמר.

ז. לראבי"ה - הספירה היא חלק מהברכה

נותר לנו להבין את פסקו של הראבי"ה בהלכות ספירת העומר הנ"ל. הראבי"ה מבין שהסוגיא בברכות נשאת בבעיא דלא איפשיטא, ולעומת הל' ברכות שספיקו לקולא, במצוות ספירת העומר שהיא דאורייתא בזמן הזה אליבא דראבי"ה, אזלינן לחומרא. מיהו המחבר שפוסק שספ"ה בזה"ז הוא דרבנן,¹⁰ שוב שינה את פסקו של הראבי"ה לקולא: בין טעה בברכה בלבד בין טעה בספירה בלבד אינו חוזר. ולכאורה הדברים תמוהים – איך השווה ראבי"ה בין כשרותה של ברכת הנהנין עצמה עפ"י כוונה נכונה בעיקר הברכה או חתימה נכונה, לכשרותה של מצוות הספירה עצמה, שסו"ס דבר נפרד הוא מן ברכת המצוה הקודמת לספירה, ואפילו אם כיוון נכון בברכה, איך זה ישפיע ויכשיר את הספירה שבפועל איננה נכונה? משער הגר"א (בסי' תפט) שדינו של הראבי"ה מובן לפי נוסחתם של הראשונים, שהספירה היא חלק מן הברכה, דהיינו שמברכים "ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על ספירת העומר שהיום ארבעה ימים לעומר", וכן הוא מפורש בספר הראבי"ה¹¹ א"כ ההשוואה של הראבי"ה בין ספירת העומר לברכות הנהנין מובנת: כשם שבברכת הנהנין הכוונה הנכונה בעיקר הברכה (צד המתיר) יכולה להציל את הברכה מן הטעות בחתימתה, כמו כן בברכת המצוה של ספ"ה – הכוונה הנכונה בעיקר הברכה (צד המתיר) יכולה להציל את הברכה מן הטעות בחתימתה, וכך באמת פוסק המחבר בשו"ע.¹²

¹⁰ עיין במשנ"ב, ס"י תפט ס"ק יד.

¹¹ ספר הראבי"ה, הוצאת חברת מקיצי נרדמים, מסכת פסחים, ס"י תקכו.

¹² כדאי לציין שמבואר מדבריו בהל' ספירת העומר שהמחבר מבין שהגמ' נשאת בספק, ולכן פוסק לקולא בשני הצירים – טעה בעיקר הברכה, טעה בחתימתה. נמצא שאינו פוסק לגמרי כרמב"ם שתמיד אזלינן בתר עיקר הברכה, ולכן פוסק בסי' קט, סעי' א גם כצוירו של הרמב"ם וגם כצוירו ההפוך (בשם "יש אומרים").